

تحلیل تطبیقی مفهوم «وسيله» در آیه ۳۵ مائده بر پایه روایات تفسیری فریقین

رضا مهدیان فر^۱

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۳/۱۱؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۹/۰۷

چکیده

توسل به اولیای الهی و درخواست شفاعت از آنان، از جمله مباحثی است که همواره در طول تاریخ اسلام محل اختلاف میان مفسران بوده است. قرآن کریم، به عنوان کتاب آسمانی و معجزه جاودانه پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و سلم، بدون هیچ گونه تحریف، مورد پذیرش عموم مسلمانان قرار دارد و هیچ مسلمانی در صحت و اعتبار معارف آن تردید ندارد. از آن جا که واژه «توسل» از ریشه «وسل» گرفته شده و با مفهوم «وسيله» ارتباط نزدیکی دارد، تبیین معنای «وسيله» در آیات قرآن می تواند نقش مهمی در رفع این اختلاف ایفا کند. واژه «وسيله» دو بار در قرآن، در آیات ۳۵ سوره مائده و ۵۷ سوره اسراء، به کار رفته است. مفسران در تفسیر آیه ۳۵ مائده، به طور خاص به موضوع توسل نیز پرداخته اند. در این پژوهش، با روش توصیفی-تحلیلی و با مراجعه به روایات تفسیری فریقین، به این نتیجه رسیدیم که «وسيله» در آیه شریفه ۳۵ مائده به معنای تقرب جستن به خداوند است؛ مفهومی که مصادیق فراوانی از طاعت و عبادت های الهی را در بر می گیرد. همچنین «وسيله» در برخی روایات به معنای درجه ای در بهشت، درخواست آن برای پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و سلم که مقامی منحصر به فرد در بهشت است، لؤلؤ سفید در بهشت، اهل بیت پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم و... تفسیر شده است. اگرچه «وسيله» می تواند مفهومی عام داشته و تمامی این معانی را شامل شود، اما با بررسی سیاق آیه، روایات تفسیری، سایر احادیث و دیدگاه های علمای اهل سنت، روشن شد که توسل به اولیای الهی و تقرب به خداوند از طریق آنان، با سیاق آیه سازگارتر و قابل پذیرش تر است.

کلیدواژه ها: وسيله، تفاسیر روایی، وسيله در تفاسیر شیعه، وسيله در تفاسیر اهل سنت، آیه ۳۵ مائده.

۱. دانشیار گروه تفسیر، دانشگاه علوم قرآن کریم، قم، ایران؛ (rezamahtab52@yahoo.com).

مقدمه

واژه «وسیله» به معنای تقرب جستن یا چیزی که انسان به واسطه آن به دیگری نزدیک می‌شود، دو بار در قرآن کریم به کار رفته است. تمرکز اصلی این پژوهش بر کاربرد این واژه در آیه ۳۵ سوره مائده است؛ جایی که خداوند متعال از مؤمنان می‌خواهد تا در پی «وسیله» برای تقرب به سوی او باشند.

مفسران شیعه و اهل سنت در تفسیر این واژه دیدگاه‌های متنوعی ارائه کرده‌اند؛ برخی از این معانی میان مفسران فریقین مشترک‌اند و برخی دیگر محل اختلاف. به‌ویژه آن دسته از تفاسیر که بر پایه روایات معصومین علیهم‌السلام در تفاسیر روایی شیعه نقل شده‌اند، در کنار اقوال صحابه و تابعین در تفاسیر اهل سنت، نقش مهمی در شکل‌گیری این اختلافات دارند.

از آن‌جا که توسل به اولیای الهی به عنوان راهی برای تقرب به خداوند، یکی از موضوعات مورد بحث میان علما و فقهای اسلامی است و با وجود پذیرش آن از سوی بسیاری از اندیشمندان، شماری از علمای اهل سنت با گرایش‌های سلفی و وهابی آن را مورد نقد قرار داده‌اند، ضروری است معنای دقیق واژه «وسیله» در این آیه روشن گردد. چرا که «توسل» از ریشه «وسل» گرفته شده و با «وسیله» هم‌معناست. بنابراین، تبیین معنای «وسیله» در روایات تفسیری می‌تواند در روشن شدن صحت یا عدم صحت توسل به اولیای الهی نقش تعیین‌کننده‌ای داشته باشد.

بر این اساس، پرسش اصلی این پژوهش چنین است: «وسیله» در آیه ۳۵ سوره مائده، در روایات تفسیری فریقین چگونه معنا شده است؟

در بررسی پیشینه پژوهش، آثار چندانی با تمرکز مستقیم بر این موضوع یافت نشد. تنها مقاله‌ای که به‌طور خاص به آیه ۳۵ مائده پرداخته، مقاله‌ای با عنوان «توسل و توحید در مقارنه دیدگاه علامه طباطبایی و رشید رضا با محوریت آیه ۳۵ مائده» نوشته حسنعلی نوروزی و سید محمد نوراللهی (۱۳۹۱) در فصلنامه پژوهش‌های اعتقادی-کلامی است. نویسندگان در این مقاله به بررسی دیدگاه دو مفسر از فریقین درباره رابطه توسل با توحید پرداخته‌اند و تلاش

کرده‌اند نشان دهند آیا توسل با توحید سازگار است یا آن را نقض می‌کند و به شرک منتهی می‌شود.

همچنین در مقاله‌ای دیگر با عنوان «واکاوی نقادانه دلایل برقی در نفی توسل به اهل بیت» نوشته مهیار خانی مقدم و سید مجید نبوی (۱۳۹۹) در فصلنامه پژوهشنامه کلام، به دیدگاه برقی درباره آیه ۳۵ مائده اشاره شده است؛ جایی که وی واژه «وسيله» را به معنایی غیر از توسل به اشخاص تفسیر می‌کند.

با توجه به آنچه گذشت، محور اصلی این تحقیق بررسی تطبیقی روایات تفسیری فریقین درباره واژه «وسيله» در آیه ۳۵ مائده است؛ موضوعی که وجه تمایز این پژوهش با آثار پیشین به شمار می‌آید.

الف. مفهوم‌شناسی «وسيله» و کاربرد آن در قرآن

واژه کلیدی این پژوهش، «وسيله» است؛ واژه‌ای که در منابع لغوی، معانی متعددی برای آن ذکر شده است. از جمله، «وسيله» به معنای درجه، منزلت یا جایگاه نزد پادشاه آمده است (ابن منظور، ۱۴۱۴، ج ۱۱، ص ۷۲۴؛ صاحب، ۱۴۱۴، ج ۸، ص ۳۷۷). همچنین به چیزی اطلاق می‌شود که انسان به واسطه آن به دیگری نزدیک می‌شود و در معنای رغبت و طلب نیز به کار رفته است. «واسل» به کسی گفته می‌شود که مشتاق قرب الهی باشد (جوهری، ۱۳۷۶، ج ۵، ص ۱۸۴۱؛ ابن فارس، ۱۴۰۴، ج ۱، ص ۱۱۰).

فراهِیدی در تعریف این واژه می‌نویسد: «وَسَّلْتُ إِلَى رَبِّي وَسِيلَةً، أَي: عَمِلْتُ عَمَلًا أَتَقَرَّبُ بِهِ إِلَيْهِ»؛ یعنی: «به سوی پروردگارم وسیله‌ای فراهم کردم؛ یعنی عملی انجام دادم که به واسطه آن به او نزدیک شدم» (فراهِیدی، ۱۴۰۹، ج ۷، ص ۲۹۸).

طبرسی نیز «وسيله» را به معنای رسیدن و نزدیک شدن معنا کرده است (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۳، ص ۲۹۳).

با توجه به نزدیکی معنایی میان «وسيله» و «توسل»، می‌توان گفت که بررسی معنای اصطلاحی «وسيله» مستلزم توجه به معنای اصطلاحی «توسل» نیز هست. در این زمینه،

جوادی آملی تعریف روشنی ارائه داده است: «توسل، وسیله قرار دادن ذات و مقام اولیای الهی برای تقرب به خدا و رسیدن به حاجت است» (جوادی آملی، ۱۳۸۵، ص ۵۹۶).

واژه «وسيله» در دو آیه از قرآن کریم، یعنی آیه ۳۵ سوره مائده و آیه ۵۷ سوره اسراء، به کار رفته است. مفسران شیعه و اهل سنت برای این واژه، معانی متعدد و متفاوتی بیان کرده‌اند. کاربرد «وسيله» در آیه ۳۵ مائده از دو جهت دارای اهمیت و جایگاه ویژه‌تری است:

نخست، آن که در این آیه، خداوند سبحان مؤمنان را مخاطب قرار داده و آنان را به تقوای الهی، جستجوی وسیله برای تقرب به خداوند، و جهاد در راه او دعوت می‌کند. موضوع محوری آیه، فرمان الهی به یک امر مهم و خطاب مستقیم به مؤمنان است: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَابْتَغُوا إِلَيْهِ الْوَسِيلَةَ وَجَاهِدُوا فِي سَبِيلِهِ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ».

در مقابل، آیه ۵۷ سوره اسراء خطاب به مشرکان است و در قالب جمله‌ای خبری، به ویژگی‌های معبودان آنان اشاره می‌کند؛ کسانی که خود در پی یافتن وسیله‌ای برای تقرب به پروردگار هستند: «قُلِ ادْعُوا الَّذِينَ زَعَمْتُمْ مِنْ دُونِهِ فَلَا يَمْلِكُونَ كَشْفَ الضُّرِّ عَنْكُمْ وَلَا تَحْوِيلًا* أُولَئِكَ الَّذِينَ يَدْعُونَ يَبْتَغُونَ إِلَى رَبِّهِمُ الْوَسِيلَةَ أَيُّهُمْ أَقْرَبُ...».

دوم، از آن جا که در ترتیب مصحف شریف، آیه ۳۵ مائده پیش از آیه ۵۷ اسراء قرار گرفته است، بیشتر مفسران در ذیل این آیه، بحثی جامع درباره معنای «وسيله» ارائه کرده‌اند. به همین دلیل، هنگام تفسیر آیه ۵۷ اسراء، مطالب پیش گفته در ذیل آیه ۳۵ مائده را یا تکرار کرده‌اند یا با اشاره‌ای مختصر از آن عبور نموده‌اند.

بر همین اساس، در این پژوهش نیز تمرکز اصلی بر بررسی دیدگاه‌های مفسران در تفسیر آیه ۳۵ مائده بوده است؛ هرچند از تحلیل آیه ۵۷ اسراء نیز غفلت نشده و در موارد لازم به آن پرداخته شده است.

ب. مفهوم «وسيله» در روایات تفسیری شیعه

در تفسیر قمی آمده است: «اتَّقُوا اللَّهَ وَابْتَغُوا إِلَيْهِ الْوَسِيلَةَ» «فقال: تقربوا إليه بالإمام»؛ یعنی «به وسیله امام به خداوند نزدیک شوید» (قمی، ۱۳۶۳، ج ۱، ص ۱۶۸). هرچند این عبارت، روایت محسوب نمی‌شود، اما با توجه به اینکه تفاسیر قرون نخستین غالباً صبغه روایی داشته یا

از روایات تأثیر می‌پذیرفته‌اند، می‌توان آن را شاهدی بر فهم صحیح معنای واژه «وسيله» دانست.

طبرسی نیز در ذیل آیه ۳۵ سوره مائده، روایتی مرسل از پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله نقل می‌کند: «از خدا وسیله‌ای برای من بخواهید؛ وسیله، درجه‌ای در بهشت است که تنها یک بنده به آن می‌رسد و امیدوارم من همان باشم» (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۳، ص ۲۹۳). این روایت در منابع حدیثی شیعه و اهل سنت به صورت مسند نیز نقل شده است. بنابراین، ایراد اصلی این روایت به سند آن وارد نیست، بلکه از نظر محتوایی نمی‌توان آن را تفسیر مستقیم آیه دانست؛ چرا که در آیه شریفه، مؤمنان مأمور به جستجوی وسیله برای تقرب به خداوند هستند، اما در این حدیث، پیامبر صلی الله علیه و آله از مؤمنان می‌خواهد برای او از خداوند وسیله بخواهند. از این رو، تطبیق معنای «وسيله» در آیه با این روایت دشوار است.

با این حال، می‌توان از منظر کاربرد «سبب» در «مسبب» این روایت را پذیرفت. به این معنا که «وسيله» به عنوان درجه و مقامی در بهشت، به صورت مجازی و به اعتبار رابطه سببیت به کار رفته است. یعنی لفظ «وسيله» که به معنای تقرب جستن یا چیزی است که انسان به واسطه آن به خدا نزدیک می‌شود، در اینجا بر درجه‌ای در بهشت اطلاق شده که خود نتیجه و مسبب آن تقرب است. بنابراین، «وسيله» در این روایت به معنای «سبب» آمده و درجه بهشتی، «مسبب» آن است؛ و این کاربرد، مجازی محسوب می‌شود.

همچنین طبرسی از سعد بن طریف، از اصغ بن نباته، از امیر مؤمنان علی علیه السلام نقل می‌کند: «در بهشت، دو لؤلؤ زیر عرش قرار دارد؛ یکی زرد و دیگری سفید. در هر یک از آن‌ها هفتاد هزار غرفه است که درها و جام‌های آن از یک جنس‌اند. لؤلؤ سفید، همان «وسيله» برای محمد صلی الله علیه و آله و اهل بیت اوست، و لؤلؤ زرد، برای ابراهیم و اهل بیت او» (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۳، ص ۲۹۳). این روایت نیز می‌تواند به نوعی در تفسیر واژه «وسيله» در آیه اشاره داشته باشد. به این معنا که خداوند از مؤمنان می‌خواهد برای تقرب به سوی او، در پی وسیله باشند؛ و این وسیله می‌تواند جایگاه معنوی و مقرب رسول خدا صلی الله علیه و آله و اهل بیت ایشان باشد که انسان به واسطه آن‌ها به خداوند نزدیک می‌شود.

فیض کاشانی (ره) در تفسیر آیه ۳۵ سوره مائده، از کتاب «عیون اخبار الرضا» نقل می‌کند که پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله فرمود: «[وسیله] امامان از نسل حسین علیه السلام هستند؛ هر کس از آنان اطاعت کند، خدا را اطاعت کرده است، و هر کس از آنان سرپیچی کند... آنان مطمئن‌ترین راهنما و وسیله برای رسیدن به خداوند هستند» (فیض، ۱۴۱۵، ج ۲، ص ۳۳). در این نقل قول، ائمه اهل بیت به صراحت به عنوان مصداق «وسیله» معرفی شده‌اند؛ کسانی که برای تقرب به خداوند باید به آنان تمسک جست.

فیض کاشانی همچنین بخشی از روایتی طولانی از امیر مؤمنان علی علیه السلام معروف به «خطبه وسیله» را از مرحوم کلینی نقل کرده است که در آن آمده: «[منظور از وسیله] بالاترین درجه در بهشت است» (همان).

بحرانی نیز در تفسیر آیه ۳۵ مائده، از ابن شهر آشوب نقل می‌کند که امیر مؤمنان علیه السلام در تفسیر عبارت «وَأَتَّبِعُوا إِلَيْهِ الْوَسِيلَةَ» فرمود: «من وسیله او هستم» (بحرانی، ۱۴۱۵، ج ۲، ص ۲۹۲). در این روایت نیز، حضرت علی علیه السلام به روشنی و به طور مستقیم خود را مصداق «وسیله» معرفی می‌کند.

برخی از این روایات، مستقیماً در تفسیر آیه آمده‌اند و برخی دیگر در بیان مفهوم «وسیله» در منابع روایی ذکر شده‌اند که مفسران در ذیل آیه به آن‌ها استناد کرده‌اند. افزون بر این، در سخنان معصومین علیهم السلام گاه به مصادیق «وسیله» اشاره شده است؛ هرچند این موارد تفسیر مستقیم آیه نیستند، اما در فهم معنای آن نقش مؤثری دارند. در ادامه به برخی از این موارد اشاره می‌شود:

امیر مؤمنان علی علیه السلام در خطبه ۱۱۰ نهج البلاغه می‌فرماید: «بهترین چیزی که توسل‌کنندگان به وسیله آن به خدای سبحان توسل می‌جویند، ایمان به خدا و رسول خدا، جهاد در راه خدا، اخلاص، برپاداشتن نماز، پرداخت زکات، روزه ماه رمضان، حج و عمره خانه خدا و... است» (نهج البلاغه، خطبه ۱۱۰، خطبه ارکان دین).

همچنین امام سجاد علیه السلام در دعای ۴۹ صحیفه سجادیه چنین می‌فرماید: «... وَوَسِيلَتِي إِلَيْكَ التَّوْحِيدُ...»؛ یعنی: «وسیله من به سوی تو، توحید است».

در این بیانات بلند، اعتقادات بنیادین و احکام عملی اسلام به عنوان بهترین وسایل برای تقرب به پروردگار معرفی شده‌اند.

برآیند روایات شیعه نشان می‌دهد که «وسيله» در آیه شریفه، مفاهیم و مصادیق متعددی دارد؛ از جمله: بالاترین درجه در بهشت؛ ائمه اهل بیت؛ لؤلؤ سفید در بهشت که برای پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و سلم و اهل بیت اوست؛ اعتقادات حقه مانند ایمان به خدا و رسول؛ احکام عملی اسلام مانند نماز، زکات، روزه، حج و

ج. مفهوم «وسيله» در روایات تفسیری اهل سنت

طبری در تفسیر خود، واژه «الوسيله» را با معانی مختلفی از مفسران صحابه و تابعین نقل کرده است؛ از جمله: «القرب»، «القربة» به معنای نزدیک شدن، «القربة فی الأعمال» یعنی تقرب به واسطه اعمال، «القربة إلى الله» به معنای نزدیکی به خداوند، و «المحبة، تحببوا إلى الله» به معنای محبت و دوست داشتن خداوند (طبری، ۱۴۱۲، ج ۶، ص ۱۴۷). همچنین در تفسیر آیه ۵۷ سوره اسراء که واژه «الوسيله» در آن به کار رفته، طبری از همین مفسران معنای «قرب» و «نزدیکی» را برای «وسيله» نقل کرده است (همان، ج ۱۵، ص ۷۳).

حاکم حسکانی نیز در ذیل آیه ۵۷ اسراء، عبارت «أُولَئِكَ الَّذِينَ يَدْعُونَ يَبْتَغُونَ إِلَى رَبِّهِمُ الْوَسِيلَةَ» را با سند متصل از عکرمه نقل می‌کند که مراد از آنان، پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و سلم، علی علیه السلام، فاطمه علیها السلام، حسن علیه السلام و حسین علیه السلام هستند (حسکانی، ۱۴۱۱، ج ۱، ص ۴۴۶).

ابن جوزی نیز افزون بر آنچه طبری بیان کرده، از قتاده نقل می‌کند: «به وسيله آنچه خداوند از آن خشنود است، به او تقرب جویید» (ابن جوزی، ۱۴۲۲، ج ۱، ص ۵۴۳).

نکته قابل توجه آن است که آنچه در این تفاسیر نقل شده، نه از رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم، که در حجیت سخنان ایشان تردیدی نیست. بلکه از مفسران صحابه و تابعین است. در خصوص حجیت اقوال آنان، نه تنها در میان شیعیان بلکه حتی در میان اهل سنت نیز اختلاف نظر وجود دارد (نک: آهنگران و ربانی موسویان، ۱۳۹۹، ص ۲۶۳-۲۸۰). برخی از اهل سنت، سخنان صحابه و تابعین را حجت نمی‌دانند؛ اما گروهی دیگر، به دلیل نزدیکی آنان به زمان نزول قرآن و

امکان شنیدن تفسیر آیات از رسول خدا ﷺ، اقوال ایشان را معتبر دانسته و در شمار تفسیر مأثور قرار می‌دهند (نک: ذهبی، ۱۳۹۷، ج ۱، ص ۹۴، ۱۲۸).

این دیدگاه، هرچند به طور اجمال درباره صحابه قابل پذیرش است، اما درباره تابعین با دشواری‌هایی مواجه است؛ چرا که در دوره تابعین، رهیافت‌هایی چون اسرائیلیات، رأی شخصی و اجتهاد در تفسیر رواج یافته بود.

آیت‌الله معرفت در تحلیل دیدگاه خود درباره اعتبار تفسیر صحابه معتقد است: ماده اصلی تفسیر صحابه یا از آموزش‌های مستقیم رسول خدا ﷺ نشأت گرفته که در این صورت، تفسیر آنان ارزش حدیث مسند را خواهد داشت؛ یا از فهم آنان نسبت به معانی لغات، آداب و رسوم جاهلیت و مانند آن سرچشمه می‌گیرد که در این حالت، گرچه این فهم از مصادیق «موقوفه» محسوب می‌شود، اما به دلیل نزدیکی صحابه به عصر نزول و حضور در فضای وحی، فهم آنان از قرآن به واقعیت‌های آن نزدیک‌تر بوده و امکان درک صحیح آیات برای ایشان بیشتر فراهم بوده است (نک: معرفت، ۱۳۸۸، ج ۹، ص ۲۵۷؛ ۳۵۸).

در مجموع، هرچند اقوال صحابه و تابعین به دلیل ارتباط آنان با منابع اولیه فهم قرآن، از جایگاه ویژه‌ای برخوردارند، اما حجیت آن‌ها در حد روایت نبوی و تفسیر مأثور نیازمند بررسی موردی و دقیق است.

بیضاوی نیز در تفسیر خود می‌نویسد: «در حدیث آمده است که وسیله، جایگاهی در بهشت است» (بیضاوی، ۱۴۱۸، ج ۲، ص ۱۲۵).

قرطبی پس از معنا کردن «وسیله» به عنوان درجه‌ای در بهشت، می‌نویسد: این همان است که در حدیث صحیحی از رسول خدا ﷺ آمده است: «هر کس برای من وسیله بخواهد، شفاعت برای او رواست» (قرطبی، ۱۳۶۴، ج ۶، ص ۱۵۹). چنان که پیش‌تر نیز اشاره شد، پذیرش این روایت به عنوان تفسیر مستقیم آیه دشوار است؛ هرچند ممکن است بتوان آن را از منظر مجاز و به اعتبار رابطه سبب و مسبب پذیرفت.

ابن کثیر دمشقی با سند متصل، روایتی از علی علیه السلام از پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله نقل می‌کند که آن حضرت فرمود: «در بهشت درجه‌ای است که «وسیله» نام دارد. پس اگر از خداوند درخواست

کردید، برای من وسیله بخواهید». در ادامه، اصحاب پرسیدند: یا رسول الله، چه کسانی با شما هم نشین خواهند بود؟ فرمود: علی، فاطمه، حسن و حسین (ابن کثیر، ۱۴۱۹، ج ۳، ص ۹۵). با این حال، ابن کثیر - مطابق رویه همیشگی خود در مواجهه با احادیث هم سو با اعتقادات شیعه - این روایت را به دلیل ذکر نام اهل بیت «غریب» و «منکر» (شاذ) دانسته است (همان).

وی همچنین از ابن ابی حاتم، با سند متصل از علی بن حسین ازدی، نقل می کند که امیر مؤمنان علی علیه السلام بر فراز منبر کوفه ندا داد: «ای مردم، در بهشت دو لؤلؤ وجود دارد؛ یکی زرد و دیگری سفید. لؤلؤ سفید تا بطن عرش امتداد دارد و مقام محمود از آن آغاز می شود. این لؤلؤ شامل هفتاد هزار اتاق است که هر اتاق سه میل وسعت دارد و درها، خانواده ها و ساکنان آن همگی از یک جنس اند. نام این مجموعه، «وسيله» است و برای محمد صلی الله علیه و آله و سلم و اهل بیت اوست. در لؤلؤ زرد نیز همان ویژگی ها وجود دارد، اما آن برای ابراهیم علیه السلام و اهل بیت اوست» (ابن کثیر، همان، ج ۳، ص ۹۶). ابن کثیر نیز پس از نقل این روایت، آن را «غریب» دانسته است. این حدیث در منابع تفسیری شیعه نیز آمده و پیش تر توضیح آن ارائه شد.

سیوطی افزون بر موارد پیش گفته، مفاهیمی چون حاجت و وسیله در ایمان را نیز از مفسران صحابه و تابعین نقل کرده است. وی می نویسد: قتاده گفته است: «با اطاعت خداوند و عمل به آنچه موجب رضایت اوست، به سوی او تقرب جوید» (سیوطی، ۱۴۰۴، ج ۲، ص ۲۸۰). همچنین سیوطی در ذیل آیه ۵۷ سوره اسراء: «يَتَّبِعُونَ إِلَى رَبِّهِمُ الْوَسِيلَةَ أُنْهَمُ أَقْرَبُ» روایتی از ترمذی، از ابو هریره، از رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم نقل می کند که آن حضرت فرمود: «از خداوند برای من وسیله درخواست کنید». اصحاب پرسیدند: وسیله چیست؟ فرمود: «تقرب جستن به خدا» و سپس آیه مذکور را قرائت فرمود (سیوطی، همان، ج ۴، ص ۱۹۰).

این روایت، به عنوان حدیث نبوی، ارزش تفسیر ماثور دارد؛ با این حال، تطبیق معنای «وسيله» در آیه با این حدیث، همان گونه که آلوسی نیز اشاره کرده، با دشواری هایی همراه است.

آلوسی در تفسیر خود می نویسد: برخی «وسيله» را به منزله درجه ای در بهشت تفسیر کرده اند، در حالی که آیه ظهور در چنین معنایی ندارد؛ زیرا آن درجه، ویژه انبیاست. چنان که در

روایت مسلم و دیگران آمده است: «در بهشت درجه‌ای وجود دارد که خداوند آن را برای یکی از بندگان قرار داده است. امید دارم من همان باشم؛ پس برای من وسیله درخواست کنید» (آلوسی، ۱۴۱۵، ج ۳، ص ۲۹۴).

آلوسی پس از نقل این روایت، چنین نتیجه‌گیری می‌کند: درخواست وسیله برای پیامبر ﷺ در این آیه، با عقل سلیم سازگار نیست؛ زیرا آن مقام بهشتی مخصوص انبیاست، در حالی که در آیه، خداوند از مؤمنان می‌خواهد تا وسیله‌ای برای تقرب خود بجویند، نه برای دیگری (نک: همان).

مراغی در تفسیر آیه ۳۵ سوره مائده، به منظور تبیین معنای «وسیله»، حدیثی از جابر را نقل می‌کند که احمد بن حنبل، بخاری و صاحبان سنن (صاحح سته) آن را روایت کرده‌اند. در این حدیث، پیامبر اکرم ﷺ می‌فرماید: «هر کس هنگام شنیدن اذان بگوید: خدایا، ای صاحب این دعوت کامل و نماز برپا داشته شده، به محمد وسیله و فضیلت عطا کن و او را به مقام ستوده‌ای که وعده‌اش را داده‌ای برسان، از شفاعت من در روز قیامت برخوردار خواهد شد» (مراغی، بی‌تا، ج ۶، ص ۱۰۹).

همچنین مراغی از مسند/ احمد بن حنبل و صحیح مسلم نقل می‌کند که عبدالله بن عمر گفته است: «از پیامبر ﷺ شنیدم که فرمود: اگر صدای مؤذن را شنیدید، همان را که او می‌گوید، تکرار کنید؛ سپس بر من صلوات بفرستید. هر کس بر من صلوات بفرستد، خداوند ده بار بر او صلوات می‌فرستد. سپس برای من وسیله بخواهید؛ زیرا در بهشت مقامی وجود دارد که جز برای یکی از بندگان خدا شایسته نیست، و امیدوارم من همان باشم. پس هر کس برای من وسیله بخواهد، شفاعت برای او رواست» (همان).

احادیثی با عبارات مشابه نیز در ذیل آیه ۳۵ مائده نقل شده‌اند که به دلیل شباهت متنی، نیازی به ذکر همه آن‌ها نیست (نک: ابن کثیر، ۱۴۱۹، ج ۳، ص ۹۵).

با این حال، روشن است که تطبیق معنای «وسیله» در آیه ۳۵ مائده با این احادیث، با دشواری‌هایی همراه است؛ چرا که مضمون این احادیث با سیاق آیه هماهنگ نیست. همان گونه که آلوسی نیز اشاره کرده، عقل سلیم این تطبیق را نمی‌پذیرد؛ زیرا آن مقام بهشتی،

ویژه انبیاست، در حالی که در آیه شریفه، خداوند مؤمنان را مخاطب قرار داده و از آنان می‌خواهد برای تقرب به سوی او، در پی وسیله باشند.

با این وجود، می‌توان این معنا را دست کم به عنوان یک احتمال در تفسیر آیه پذیرفت؛ زیرا ممکن است واژه «وسيله» در این احادیث، از باب مجاز و به اعتبار رابطه سببیت، بر درجه و مقام بهشتی اطلاق شده باشد. به عبارت دیگر، «وسيله» به عنوان سبب، در معنای مسبب یعنی مقام بهشتی به کار رفته است؛ و این نوعی کاربرد مجازی محسوب می‌شود.

سید قطب در تفسیر خود، به نقل از ابن عباس می‌نویسد: «برای تقرب به خدا، وسیله بجوئید». سپس در توضیح این معنا می‌افزاید: «برای تقرب به خدا، به دنبال نیاز باشید. انسان‌ها زمانی که احساس نیاز به خداوند را در خود بیابند و نیاز خود را از پیشگاه او طلب کنند، در آستانه ربوبیت الهی، حالت صحیح عبودیت را پیدا می‌کنند. در این وضعیت، شایسته‌ترین حالت و نزدیک‌ترین موقعیت برای دستیابی به نجات و رستگاری فراهم می‌شود» (قطب، ۱۴۲۵، ج ۲، ص ۸۸۱).

از مجموع روایات اهل سنت - اعم از احادیث نبوی و اقوال صحابه و تابعین - چنین برمی‌آید که واژه «وسيله» در آیه شریفه، به معانی متعددی تفسیر شده است؛ از جمله:

- درجه‌ای در بهشت؛
- تقرب جستن از طریق اطاعت خداوند؛
- اعمال صالح و هر آنچه موجب رضایت الهی است؛
- نیاز و حاجت؛
- درخواست مقامی در بهشت برای رسول خدا ﷺ که تنها یک نفر به آن دست می‌یابد؛
- لؤلؤ سفید در بهشت که ویژه پیامبر ﷺ است؛
- درجه‌ای در بهشت برای پیامبر ﷺ همراه با امام علی علیه السلام، فاطمه علیها السلام، حسن و حسین علیهما السلام

- تفسیر به پنج تن آل عبا؛

درخواست «وسيله» و مقام برای پیامبر ﷺ هنگام شنیدن اذان و صلوات فرستادن بر

ایشان نیز از جمله روایاتی است که در منابع اهل سنت آمده است.

د. اختلافات و اشتراکات روایات فریقین

برخی از معانی مانند درجه‌ای در بهشت، لَوْ لَوْ سفید ویژه رسول خدا ﷺ، تقرب جستن با اعمال صالح، و ائمه اهل بیت، میان روایات فریقین مشترک‌اند. هرچند برخی از این معانی در تفاسیر اهل سنت از سوی صحابه یا تابعین نقل شده‌اند، اما با توجه به پیشینه تاریخی و نزدیکی آنان به عصر نزول، احتمال می‌رود که این معانی را از رسول خدا ﷺ اخذ کرده باشند. وجود همین معانی در روایات تفسیری اهل بیت نیز می‌تواند مؤید این برداشت باشد.

در مقابل، معانی‌ای چون «نیاز و حاجت»، «صلوات فرستادن بر پیامبر ﷺ» و «درخواست وسیله برای ایشان هنگام اذان»، تنها در روایات تفسیری اهل سنت آمده‌اند.

تنها روایتی که در منابع شیعه وجود دارد و در روایات اهل سنت دیده نمی‌شود، روایتی است که امیر مؤمنان علی علیه السلام خود را مصداق «وسيله» معرفی می‌کند. البته این روایت با دیگر روایاتی که اهل بیت را مصداق «وسيله» دانسته‌اند، هم‌سوست و این اختلاف اندک قابل حل است؛ چرا که امیر مؤمنان علیه السلام نیز از اهل بیت است، و در حقیقت، این روایت نیز اشاره‌ای به جایگاه اهل بیت دارد.

بنابراین، واژه «وسيله» در آیه شریفه با معنای لغوی آن، یعنی تقرب جستن به چیزی یا کسی از طریق چیزی یا کسی دیگر، هم‌سو و منطبق است. این معنا محدود نیست و مصادیق متعددی را در بر می‌گیرد؛ از جمله اعتقادات حقه، احکام عملی اسلام، و توسل به رسول خدا ﷺ و اهل بیت طاهرین ایشان. چنان‌که در تفاسیر اهل سنت نیز به این موضوع اشاره شده و بخشی از آن پذیرفته شده است.

آل غازی، از مفسران معاصر اهل سنت، می‌نویسد: برخی برای اثبات جواز استغاثه به صالحان و وسیله قرار دادن آنان میان خود و خدا، به این آیه استناد کرده‌اند. وی تصریح می‌کند: «استغاثه به مخلوق زنده و قرار دادن او به عنوان واسطه، به این معنا که از او درخواست دعا شود، بدون اشکال و جایز است؛ و شرط نیست که استغاثه‌شونده از استغاثه‌کننده برتر

باشد. زیرا پیامبر ﷺ از برخی صحابه طلب دعا کرده و از امت خود خواسته است تا براو صلوات بفرستند و از خداوند برای او وسیله بخواهند». اما در ادامه می‌افزاید: «اگر استغاثه‌شونده مرده باشد، جایز نیست و بدعت محسوب می‌شود؛ زیرا سلف صالح از اموات چیزی نخواستند» (آل غازی، ۱۳۸۲، ج ۶، ص ۳۲۵).

با این حال، وی در ادامه تصریح می‌کند: «توسل به جاه و مقام آنان، با اعتقاد به قرب آنان نزد خداوند، اشکالی ندارد؛ چنان‌که زیارت قبور انبیاء و صالحان و تبرک جستن به آنان در حال وفات، همانند زمان حیاتشان جایز است. زیرا هم‌نشینی با آنان موجب برکت است و رحمت الهی بر آنان نازل می‌شود و هر کس در جوار آنان باشد، بهره‌مند خواهد شد. حدیث شدّ رحال نیز مانعی برای زیارت و تبرک‌جویی نیست» (همان؛ آلوسی، ۱۴۱۵، ج ۳، ص ۲۹۵).

از این رو، به نظر می‌رسد واژه «وسيله» دارای معنایی عام است که تمامی این موارد را شامل می‌شود. اما با توجه به سیاق آیه شریفه و کاربرد آن در روایات و سخنان عالمان اسلامی، معنای «وسيله» قرار دادن اولیای الهی در طلب حاجت از خداوند» بیشتر به ذهن تبادر می‌کند.

در ابتدای آیه، خداوند مؤمنان را به تقوا دعوت می‌کند؛ تقوایی که به طور مطلق به معنای خویشتن‌داری از عذاب الهی از طریق اطاعت از اوامر و ترک نواهی الهی است (صفوی، ۱۳۷۴). در ادامه نیز فرمان به جهاد در راه خدا داده می‌شود: «وَجَاهِدُوا فِي سَبِيلِهِ» که یکی از احکام عملی اسلام است و با اطلاق خود، جهاد با مال و جان را شامل می‌شود.

بنابراین، مفاهیمی چون اطاعت از خداوند، عبادت، پرهیز از گناه، انجام اعمال صالح، و سلامت اعتقادی و اخلاقی، همگی در مفهوم «تقوا» نهفته‌اند. از این رو، تکرار آن‌ها با واژه «وسيله» منطقی نیست؛ بلکه انتظار می‌رود واژه «وسيله» معنای جدیدی را افاده کند.

در همین راستا، عمر بن خطاب زمانی که به واسطه عباس، عموی پیامبر ﷺ، طلب باران کرد، گفت: «ای مردم، درباره عباس، عموی پیامبر، به رسول خدا ﷺ اقتدا کنید؛ پس در آنچه از بلاها بر شما فرود می‌آید، او را وسیله‌ای به سوی خدا قرار دهید» (ابن حجر، ۱۳۸۵، ص ۱۷۸).

همچنین امام شافعی می‌گوید: «آل النبی ذریعتی، وهم الیه وسیلتی أرجوهم غداً أعطی، بیدی الیمین صحیفتی»؛ یعنی: «خاندان پیامبر، وسیله من‌اند و آنان در پیشگاه خدا، سبب تقرب من

هستند. امیدوارم به واسطه آنان، فردای قیامت، نامه اعمالم به دست راستم داده شود» (همان، ص ۱۸۰).

موارد فراوانی نیز در سخنان بزرگان اهل سنت وجود دارد که «وسیله» را به معنای توسل به رسول خدا ﷺ و اهل بیت ایشان تفسیر کرده‌اند (سبحانی، ۱۴۱۲، ص ۱۰۶). بنابراین، معنای «وسیله قرار دادن اولیای الهی برای تقرب به پروردگار» از روشن‌ترین و برجسته‌ترین معانی واژه «وسیله» در آیه ۳۵ سوره مائده است. هرچند معانی دیگر نیز می‌توانند مصداقی از «وسیله» باشند، اما به روشنی و صراحت این معنا نیستند. دست کم می‌توان گفت یکی از معانی معتبر و قابل توجه «وسیله»، توسل به اولیای الهی برای تقرب به خداوند است.

نتیجه‌گیری

از آنچه گذشت، روشن شد که برپایه روایات تفسیری فریقین، واژه «وسیله» در آیه شریفه دارای معنایی عام است و به مفهوم تقرب به پروردگار از طریق اعتقادات حقه، اعمال صالح، پرهیز از معصیت و بهره‌گیری از جایگاه اولیای الهی اشاره دارد. با این حال، بررسی دقیق‌تر روایات تفسیری شیعه و اهل سنت، سایر احادیث و اقوال علمای اهل سنت، و نیز تأمل در سیاق آیه نشان می‌دهد که معنای «توسل و تقرب جستن به خداوند از طریق اولیای الهی» - که در برخی روایات فریقین آمده است - با ساختار و مضمون آیه ۳۵ سوره مائده سازگاری بیشتری دارد. این معنا از روشن‌ترین و برجسته‌ترین تفاسیر واژه «وسیله» در این آیه به شمار می‌آید، یا دست کم می‌توان آن را یکی از معانی معتبر و قابل توجه دانست.

منابع و مأخذ

۱. قرآن کریم، ترجمه محمد مهدی فولادوند.
۲. ابن جوزی، عبد الرحمن، (۱۴۲۲ق)، زاد المسیر، بیروت: دارالکتاب العربی.
۳. ابن حجر هیثمی، احمد، (۱۳۸۵ق)، الصواعق المحرقة، مصر: مکتبه القاہرہ.
۴. ابن فارس، احمد، (۱۴۰۴ق)، معجم مقاییس اللغه، قم: مکتب الاعلام الاسلامی.
۵. ابن کثیر، اسماعیل بن عمر، (۱۴۱۹ق)، تفسیر القرآن العظیم، تحقیق: محمد حسین شمس الدین، بیروت: دارالکتب العلمیه.
۶. آل غازی، عبد القادر، (۱۳۸۲ق)، بیان المعانی، دمشق: مطبعه الترقی.
۷. آلوسی، محمود، (۱۴۱۵ق)، روح المعانی، محقق: علی عبد الباری عطیه، بیروت: دارالکتب العلمیه.
۸. آهنگران، محمد رسول؛ ربانی موسویان، علی، (۱۳۹۹ش)، «بررسی حجیت آراء صحابیان براساس مبانی اهل سنت»، پژوهشنامه علوم حدیث تطبیقی، شماره ۱۳، پاییز و زمستان.
۹. بحرانی، هاشم بن سلیمان، (۱۴۱۵ق)، البرهان فی تفسیر القرآن، قم: موسسه بعثت.
۱۰. بیضاوی، عبد الله بن عمر، (۱۴۱۸ق)، انوار التنزیل، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
۱۱. جوادی آملی، عبد الله، (۱۳۸۵ش)، توحید در قرآن، قم: مرکز نشر اسراء.
۱۲. جوهری، اسماعیل بن حماد، (۱۳۷۶ق)، الصحاح، بیروت: دارالعلم للملایین.
۱۳. حسکانی نیشابوری، عبید الله، (۱۴۱۱ق)، شواهد التنزیل، محقق: محمد باقر محمودی، تهران: وزارت ارشاد.
۱۴. ذهبی، محمد حسین، (۱۳۹۷ق)، التفسیر و المفسرون، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
۱۵. سبحانی، جعفر، (۱۴۱۲ق)، التوسل او الاستغاثه بارواح المقدسه، بی جا: الدارالاسلامیه للطباعه و النشر.

۱۶. سیوطی، عبد الرحمن بن ابی بکر، (۱۴۰۴ق)، **الدر المنثور**، قم: کتابخانه آیت الله مرعشی.
۱۷. شریف رضی، محمد بن حسین، (۱۴۱۴ق)، **نهج البلاغه**، محقق: صالح صبحی، قم: هجرت.
۱۸. صاحب، اسماعیل بن عباد، (۱۴۱۴ق)، **المحیط فی اللغة**، محقق: محمد حسن آل یاسین، بیروت: عالم الکتب.
۱۹. صفوی، سید ناصر، (۱۳۷۴ش)، «مفهوم تقوا و کاربرد آن در قرآن»، **پژوهش های قرآنی**، شماره ۴.
۲۰. طبرسی، فضل بن حسن، (۱۳۷۲ش)، **مجمع البیان فی تفسیر القرآن**، تهران: انتشارات ناصر خسرو.
۲۱. طبری، محمد بن جریر، (۱۴۱۲ق)، **جامع البیان فی تفسیر آی القرآن**، بیروت: دارالمعرفه.
۲۲. علی بن حسین علیه السلام، (بی تا)، **صحیفه سجادیه**، قم: انتشارات دارالکتب الاسلامیه.
۲۳. فراهیدی، خلیل بن احمد، (۱۴۰۹ق)، **کتاب العین**، قم: نشر هجرت.
۲۴. فیض کاشانی، محمد، (۱۴۱۵ق)، **تفسیر الصافی**، تهران: مکتبه الصدر.
۲۵. قرطبی، محمد بن احمد، (۱۳۶۴ش)، **الجامع لاحکام القرآن**، تهران: ناصر خسرو.
۲۶. قطب، سید، (۱۴۲۵ق)، **فی ظلال القرآن**، بیروت: دارالشروق.
۲۷. قمی، علی بن ابراهیم، (۱۳۶۳ش)، **تفسیر القمی**، قم: دارالکتب.
۲۸. مراغی، احمد مصطفی، (بی تا)، **تفسیر المراغی**، بیروت: دارالفکر.

